УДК 093:929 Vuković B.
093(=163.41)"15"

Слађана Алексић
Филозофски факултет, Косовска Митровица
Међународни центар за православне студије, Ниш – Србија
e-mail: aleksladjana@gmail.com

УМЕТНОСТ РЕЧИ ШТАМПАНИХ КЊИГА БОЖИДАРА ВУКОВИЋА

Апстракт: *Осим штампарија које су радиле у Србији и Црној Гори, по угледу на млетачке, од XVI века књиге за Србе штампају се и у Венецији. Највећи део ћирилских српскословенских књига обухвата издања публикована у Венецији, а међу њима најбројнија су венецијанска издања штампаних књига Божидара Вуковића и његовог сина Вићенца, најзначајнијих издавача српскословенских књига у XVI веку. У раду се осветљава уметност речи богослужбених књига у издању Божидара Вуковића који је созерцавао њихову делотворност у формирању и одржавању културног идентитета српског народа.*

Кључне речи: *Божидар Вуковић, штампарство, уметност речи. служабник, псалтир, минеј, октоих, требник.*

„(Овом) књигом обогатисмо се: (Она је) учитељ покајања, у Богу примирење, и потреба (после) сваког греха и путоказ ка божанским стазама онима који долазе са вером и искреном љубављу".

(Из поговора *Октоиха петогласника*)

Средњовековна књижевност не занемарује идеал лепога, у њој се уметничка лепота доживљава као форма и вид апсолутне стварности. За средњовековну естетику, уметнички феномен је у самом бићу, лепота у вербалном и ликовном испољавању као производ творачког акта којим је формиран и којим постоји свет. Димитрије Богдановић у књизи *Историја старе српске књижевности,* у поливалентном културном бићу средњовековног човека и у културном бићу старе српске књижевности, уочава три елемента: „ученост, добродетељ и култ – као идеал и норматив, не увек и као стварност".[1]

Наведени елементи старе српске књижевности јасно се могу видети у прегледу жанрова: јеванђеља, апостоли, псалтири, паримејници и други – који представљају њене изворе и темеље, основне најважније књиге. Ту су и богослужбене књиге и жанрови литургијског карактера које садрже религиозну и литургијску књижевност у којима је религиозно осећање култног, сакралног односа са Богом нашло свој песнички израз: служабници са литургијама, часослови, октоиси, триоди, минеји и многе друге књиге. [2]

1 Богдановић 1991, 59.
2 Исто, 60.

Писана реч као израз умне активности била је посебно цењена и негована. Реч, писана реч посебно, заузимала је главно место у култном животу, постала предмет култа. Хришћанство је од почетка знало и чврсто веровало у велике и узвишене прве речи Јеванђеља по Јовану: „У почетку беше Логос (Реч), и Логос беше у Бога, и Логос беше Бог. Он беше у почетку у Бога. Све кроз њега постаде, и без њега ништа не постаде што је постало. У њему беше живот, и живот беше светлост људима“. Зато Св. Василије позива оне који примају реч да буду максимално концентрисани и пажљиви. Реч истине је кратка и јасна и може лако да исклизне приликом усвајања.[3] Данте Алигијери у делу *Гозба* само реферише став Цркве о четири смисла писане речи:

„...писана реч може се разумети и мора се објашњавати углавном у четири смисла. Први који се зове *дословни,* не иде даље од оног што казује сама реч... Други се зове *алегорички* и то је онај смисао који се скрива под плаштом ових прича и представља истину... Трећи смисао се зове *морални,* то је онај смисао на који читаоци морају да обрате посебну пажњу при читању светих списа...Четврти смисао се зове *анагошки,* то јест натчулни, и тај смисао налазимо онда кад се један спис излаже са спиритуалног аспекта...[4]

Дантеова промишљања изражавају концепцију књижевности као уметности речи. Идеја књижевности као уметности речи, карактеристична за наше време, слична је, у основи, оном односу средњовековног човека према потреби за исказивањем суштине ствари: и од уметности речи се пре свега очекује да оствари своју језичку бит. Теза Виктора Шкловског из његовог главног есеја *Уметност као поступак,* да уметност путем зачудности, онеобичавања, очекује да камен проговори као камен, дрво као дрво, а реч као реч, блиска је схватањима средњег века.[5] У књижевној теорији 20. века, Гадамер промишља да писмо и оно што у њему учествује, књижевност, „ у себи чува моћ духа и захваљујући томе је могућа традиција која – након дешифровања и разумевања – бива лишена одлика отуђености и постаје ‘тако чист дух да нам се обраћа као да је савремена'. Долазећи до нас из дубине прошлости или из сфере нама страног духа, уметничко дело које разумемо 'стоји пред нама лицем у лице'. Ова павлинистичка метафора непосредног опажања недвосмислено показује да је за Гадамера, захваљујући разумевању, могућ повратак живог Логоса у правом смислу“.[6] Повратак пуноће смисла. „Јер сад видимо као у огледалу, у загонетки, а онда ћемо лицем у лице. Сад знам делимично, а онда ћу познати као што бих познат“. (Кор. 1, 12).

Реч је заиста нужно одређење идеје. Реч је по својој природи стваралачка, словесни вид служења Богу, Логосу, „садејственик“ у тајни спасења. Ради се о стваралачкој мудрости и сили речи која се отелотворава. Свети Јован Кронштатски каже да је „Узрочник речи Бог Реч, да се Сам Бог наш Којем се клањамо у Тројици, изражава у три речи или имена: Отац, Реч и Свети Дух, као и то да свакој речи одговара биће, или да свака реч може да буде биће или дело.[7] Реч-Творац је свуда присутан и Он посвуда ствара, јер најдрагоценији дар Његов је дар речи. Говор или реч је исказивање или откривање Логоса. У многим одликама средњовековног књижевног поступка, оно што се види само је знак онога што се не види, а то је књижевна реч која постаје симбол, а у структури стила обележена је у целини симболизмом. Апстраховање и уопштавање су битне особине средњовековне књижевности. Апстраховању служи и сама реторична

3 Бичков 2012, 194.
4 Асунто 1975, 231.
5 Милосављевић 2000, 256.
6 Марковски 2009, 201.
7 Св. Јован Кронштатски 2011, 24.

заплетеност израза у слагању речи (сложеница и калкова) и у конструкцији реченица. Стил „плетенија словес“ (плетења речи или речима) нагони на интензивну умну делатност, изазива дубоке емоције у доживљају сакралних суштина. Из плетенија словес проистиче парадоксално, занемела мисао, крајње садржајно и богато ћутање. Добија се „речито ћутање“, ћутање као гносеолошка категорија или симбол сазнања. Димитријевић указује на ћутање као животни став, „исихију“, у XIV веку и доктринарно уобличено у теологију мистичног или интуитивног сазнања, на основу којег „исихија“ представља услов највишег ступња који се зове теорија, а она је посматрање, непосредно виђење или гледање.[8]

Уметност у средњем веку је превасходно уметност функције. Њена функција је у духовном доживљају стварности, у тежњи ка другој стварности. Средњовековна књижевност је, поготову у византијској сфери, „умно“, интелигибилно више но интелектуално, што значи – апстрактно у пуном смислу те речи, и када садржи елементе реалистичног; апстарктно у везама уопштавања и „одлажењу“ од стварности која се оком види, слухом чује и свима се чулима осећа – ка оној коју 'око не виде, ни ухо не чу, нити на срце човеку не дође' (Кор 2, 9)“.[9] На средњовековно уметничко стварање, Димитријевић гледа као на метод преласка у другу егзистенцију, као на функцију метаегзистенције у оквиру нашег физичког бића у служби једне јединствене духовности. Јединствени идеал лепога је у ономе „иза“, „унутра“, „испод“.[10]

Стара српска књижевност је у своје темеље уградила, преко старословенских превода, главна дела ранохришћанске (I-III век) и рановизантијске књижевности (IV-VI век). Прихваћена као своја, та су дела постала основни стваралачки принцип српске књижевности, па се њено осамостаљивање у средњем веку догађа у оквирима који су дати литературом-обрасцем. Византијско-словенска по својој философији и поетској природи, стара српска књижевност ће од XIII века стећи и свој сопствени идентитет, као нераздвојни пратилац, а у много чему и предводник историјског пута српског народа.[11]

Промишљање особина и вредности српске културе не би било могуће без сагледавања историје српске књижевности. Један аспект културноисторијске динамике српске културе и српске књижевности засигурно представља издавачка делатност старих српских штампаних књига. Међу библиотечком грађом која се чува у Народној библиотеци Србије, посебно место припада старим штампаним књигама. Према пореклу и времену настанка, ова грађа је подељена у две велике скупине. Једна од њих се налази под окриљем Одељења за археографију и превасходно обухвата ћирилска богослужбена издања, штампана на српскословенском језику, од краја 15. до средине 17. столећа.[12] Највећу и најзначајнију целину у оквиру Збирке старих штампаних књига Народне библиотеке Србије чине ћирилска српскословенска издања литургијских и верско-дидактичких састава публикованих од 1494. до 1638. године. У том периоду, дугом готово једно и по столеће, објављено је преко четрдесет што нових, што поновљених и измењених издања, штампаних на Цетињу, у Венецији или на српском етничком простору под османском влашћу. Највећи део Збирке из корпуса ћирилских српскословенских књига обухватају издања публикована у Венецији, у то време водећем штампарском центру у Европи, који је имао и одлучујућу улогу у настанку и каснијем развоју српског штампарства.[13]

8 Богдановић 1991, 66.

9 Исто, 86.

10 Исто, 87.

11 Богдановић 1991, 68-69.

12 Лазић 2015, 157. Детаљније видети у докторској дисертацији: Мирослав Лазић, *Издавачка делатност Божидара и Виђенца Вуковића у Венецији (1519-1561).*

13 Прву штампарију са ћириличним словима (другу уопште, након оне која је основана у Кракову

У историји српске књижевности и културе налазимо вишеструке и прилично чврсте везе са деловањем млетачких штампарија, везе које датирају од самих почетака штампарства у граду Светог Марка и протежу се непрекидно вековима.[14] Међу венецијанским издањима, најбројнија су она Божидара Вуковића Дионизија дела Векије (Dionixio, Dionisio della Vecchia, презиме које је Вуковић узео након венчања са једном млетачком племкињом), и његовог сина Виђенца, најзначајнијих издавача српскословенских књига у 16. веку, који су захваљујући добро организованој трговинској мрежи, остварили и најобимнију продукцију, а чији се утицај простирао чак до Русије.[15]

У периоду дужем од четири деценије Вуковићи су објавили већи број ћирилских књига.[16] У питању су претежно богослужбене књиге намењене црквеној употреби, али и молитвени и верско дидактички састави, попут *Молитвеника (Зборника за путнике),* усмерени превасходно ка приватној побожности православних хришћана. У првом штампарском циклусу који се поклапа са издавачком делатношћу грађанске штампарије, Божидар Вуковић је, поштујући традицију обликовања рукописних књига у сарадњи с монахом Пахомијем објавио три издања: *Служабник* (1519), *Псалтир с последовањем* (1519/20) и *Молитвеник (Зборник за путнике)* (1520), штампан у краћој и опширнијој верзији. Након паузе од шеснаест година, Вуковић је, уз учешће дечанских и милешевских монаха Мојсија, Теодосија и Генадија, поново приступио штампању ћирилских књига.[17] Најпре је, 1536. године, поновио Молитвеник (Зборник за путнике),

---

1491) основао је на Цетињу господар Зете Ђурађ Црнојевић са опремом коју је допремио баш из Венеције. Да би одговорио на већ тада хронично „умаљеније светих књига“, између 1493. и 1496. године Црнојевић је штампао литургијска дела за православна богослужења, међу којима и чувени Октоих првогласник црнојевићки (1494), прву књигу штампану ћириличним словима у књижевној историји Јужних Словена

14 Фин 2012, 83.

15 У тексту *Утицај Литургијара Божидара Вуковића из 1519. Године на штампање Виленског Служебника из 1583,* Ратко Хрвaћанин се бави анализом утицаја Литургијара Божидара Вуковића на штампање првог руског, тј. белоруског Служебника штампаног у Вилни у штампарији браће Мамонича. Аутор показује да се ове две књиге већим делом не поклапају и да Литургијар Божидара Вуковића није био предложак за штампање Виленског Служебника. Као посебно важну напомену, аутор наводи „да обје књиге садрже два интересантна текста,тј. *Поуку Св. Василија Великог* и *Заповјест* истог светитеља. Први од њих је присутан у првом словенском штампаном Литургијару, тј. Литургијару јеромонаха Макарија из 1508, и штампаном Горажданском литургијару из 1519. У првоштампаним грчким и већини руских штампаних издања литургијског поретка, као и у српским штампаним служебницима друге генерације, овај спис не налазимо. Ријетки изузеци код Руса су виленска издања из 1583, и 1598.г.“ (Хрвaћанин 2015, 128).
Хрвaћанин уочава да за разлику од свих српских штампаних књига прве генерације, Виленски Служебник и друге руске штампане књиге, садржи благослов црквене јерархије.

16 Од укупно стотину једне библиотечке јединице (деведесет осам оригиналних и три фотографисана примерка), колико она сада броји, највећу скупину Збирке старих штампаних књига Народне библиотеке Србије чине издања публикована ћирилским писмом на српскословенском језику, док је мањи број књига објављен на другим националним редакцијама старословенског. Од српскословенских ћирилских издања, поред цетињских инкунабула, највећи део Збирке чине књиге објављене у Венецији, пре свега издања Божидара Вуковића и његовог сина Виђенца, као и издања штампана на српском етничком простору под османском влашћу. Од осталих књига, које не припадају српском књижевном корпусу, претежно су заступљена влашка и руска ћирилска издања, а ту је и Tractatus quidam de Turcis (1481), једина латинска инкунабула у Збирци. (Лазић 2015, 157).

17 У тим условима задатак очувања и умножавања књижевне баштине свео се на манастирске скрипторијуме, чија је типично средњовековна пракса преписивања књига омогућила не само да

а затим је објавио и *Октоих петогласник* (1537), *Празнични минеј* (1536-1538) и *Молитвеник (Требник*) (1539). С обзиром на недостатак штампарија у својој земљи, Вуковић је одлучио „да уложи сопствени капитал у штампарску делатност отворивши радионицу са ћириличним словима. Према ономе што сâм штампар тврди у предговорима дела која је објавио, на то га је подстакла жеља да буде од користи, покушавајући да надомести пропадање и сиромаштво које је у то време било својствено српској православној цркви. Радња Вуковића, основана 1519. године, коју је затим наследио син Винћенцо (1546), била је активна готово четрдесет година и објавила је неке од најзначајнијих литургијских и побожних књига у издањима која су по лепоти и квалитету остала непревазиђена“.[18] Опрема књиге Божидара Вуковића веома је прецизна и одликује се високим квалитетом и лепотом. Слова су изузетно лепа, а издања су богато украшена орнаментима по угледу на ондашњу италијанску књигу. Многи примерци су рађени на пергаменту, са богатом орнаментиком, ручно рађеним минијатурама, пажљиво сложеним текстом, а слике светитеља бојене су руком и позлаћиване. Као узор израде високог квалитета наводи се Вуковићев *Октоих петогласник*. Божидар Вуковић је штампао и *Азбукон* за српску децу, јер је знао да деца у манастирима уче писменост и да им је оваква књига неопходна.[19] Вуковић је одржавао стално везе са отаџбином, посебно са манастиром Милешева и са манастирима из скадарске области. Књиге штампане у његовој штампарији дистрибуиране су не само српским црквама, већ и по читавој источно-словенској области, све до обала Балтичког мора.[20]

Служабник, прва објављена литургијска књига Божидара Вуковића, штампана је заслугом јеромонаха Пахомија 1519. „*Литургијар* Божидара Вуковића, или *Литургије,* како се назива у поговору, одштампан је 7.јула 1519.г. у Венецији. Питање његовог приређивача и штампара, није тако једноставно пошто се у поговору најприје наводи име Божидара Вуковића Подгоричанина, који говори у првом лицу једнине: ‘увидјев’, ‘потрудих се’ и 'наштампах’, а даље се каже: 'трудих се о овоме ја, ... јеромонах Пахомије, из Црне Горе, из Реке“. Мотиви штампања ЛБВ су: *свијест о пролазности живота* и *надахнуће Светоха Духа.*[21] Служабник је књига са црквеним службама вечерње, јутрења и литургије Светог Јована Златоустог и Светог Василија Великог.[22] Овом типу цариградског служабника придодају се још две службе: Литургија пређеосвећених дарова и Литургија апостола Петра. Цариградски служабник је преведен на словенски још за време Ћирила и Методија.[23] Данас се у пракси

се српска култура сачува, већ и да се пренесе. Манастири нису били само преписивачки центри: међу штампаријама које су настале на територији Балканског полуострва између 15. и 17. века треба споменути и штампарске радионице настале унутар зидина манастира Рујно, Грачаница, Милешева и Мркшина Црква.

18 Фин 2012, 84.

19 Старчевић 2011, 27.

20 Исто, 85.

21 Хрвaћанин 2015, 125. Детаљније видети у докторској дисертацији: Ратко Хрвaћанин, „*Историјско-богословска анализа српских штампаних Литургијара из XVI вијека“.*

22 Хрвaћанин сматра да је исправно тврдити да је поредак данашњих српских Служабника ближи руским штампаним Служебницима XVII–XVIII в. него српским првоштампаним. Ипак, било је покушаја обнављања поретка првоштампаних Служебника. То је учинио Св. Јустин Ћелијски у свом преводу Литургије, наводећи у предговору да је користио и старосрпски превод углавном из србуљских Служебника 14–16. века (првенствено из фонда библиотеке и музеја Српске Патријаршије) и из првог штампаног Служебника Божидара Вуковића. За црквенословенски текст користио је неколико старијих и новијих издања Служебника Руске и Српске Цркве.

23 Трифуновић 1990, 326.

Православне Цркве служе три Литургије: литургије Светог Јована Златоустог и Светог Василија Великог, и Литургија Светог Григорија Двојеслова.[24] Сакралнио средиште Литургије представља Евхаристија – Света Тајна причешћа (у преводу са грчког, благодарење). Литургију или „свету тајну сабрања или заједничарења“ Псеудо-Дионисије назива „тајном над тајнама“.[25] Богослужење на којем се чује мноштво мудрих речи и из Писма, и из дела раних Отаца, Свети Василије назива „гозбом речи“ и позива на ову гозбу.

У српској писмености познати су и псалтири са последовањем који поред псалтира садрже часловац, тропаре и кондаке изабране из свих богослужбених књига, молитвословља, молитве, поучења, уставе и др. Најстарији српски штампани псалтири јесу са последовањем (штампарија Ђурђа Црнојевића, Цетиње 1494; Божидара Горажданина, Горажде 1521; Божидара Вуковића, Млеци 1519. и 1520; Вићенца Вуковића, Млеци 1546. и 1561; Јеролима Загуровића, Млеци 1569; манастира Милешеве 1544. и 1556; Бартола Гиманија, Млеци 1638).[26] Архиепископ Кесарије наводи вредности псалама као главног средства морално-верског усавршавања човека.

„Псалам је склониште од демона и ступање под заштиту анђеоских сила; оружје против ноћних страхова и одмор од дневног рада; он је чувар младих и украс оних који се налазе у цвету живота, утешитељ старих и предивна одећа за жене. Он чини празнике радоснима и светлима, али он усељава у људе и тугу по Богу 'јер псалам и из каменог срца цеди сузе. Псалам је анђеоско занимање, небеско живљење и духовни тамјан. То је мудри изум Учитеља, који је учинио да певамо и истовремено бивамо поучавани ономе што је корисно“.[27]

Насупрот томе, *Молитвеник (Зборник за путнике*) из 1520. године, објављен је у две варијанте, сажетој и обимнијој. Ова књига је првенствено намењена приватној побожности православних хришћана. У тексту *Између патриотизма, побожности и трговине* (2013), Мирослав Лазић уочава да за разлику од штампарија са српских етничких подручја, у којима су искључиво штампане богослужбене књиге намењене црквеној употреби, Вуковић, поред литургијских и требничких, издаје и молитвене и дидактичке саставе, попут Зборника за путнике, који ће бити популарни и код потоњих венецијанских издавача ћирилских књига. Та издања била су усмерена ка ширем кругу верника и њиховој приватној побожности, па се стога тешко могу довести у патриотски контекст, већ се у њима пре могу препознати меркантилистичке тежње Вуковића и његових следбеника.[28]

Октоих петогласник објављен је 27. јула 1537. године, Осмогласник, према грчком октоих, садржи променљиве делове богослужења седмичних дана. Сваки дан седмичнога круга у осмогласнику обухвата молитвословља и песме вечерња и подвечерја, јутрења и литургије, а за недељу, уз то, молитвословља вечерња и полуноћнице. Круг од свих дана једне седмице поје се у једном од осам гласова или напева, чије се састављање приписује Јовану Дамаскину (...) Осмогласник се, обично, дели у две књиге – од првог до четвртог гласа (октоих првогласник) и од петог до осмог гласа- октоих петогласник) (...) Осмогласник који, поред васкрсних обухвата и службе за све седмичне дане назива се параклитик.[29] Јован Дамаскин је састављао само службе на васкрсне дане. У параклитику службе за седмичне дане у недељи не припадају

24 Гумеров 2009, 16.
25 Бичков 2012, 465.
26 Трифуновић 1990, 294.
27 Бичков 2012, 227.
28 Лазић 2013, 51.
29 Трифуновић 1990, 221

Дамаскину, већ Јосифу Песмописцу (IX век) и другима.[30] У Збирци старих штампаних књига, налазе се и три примерка *Молитвеника (Требника),* последњег издања Божидара Вуковића, за које се, због несачуваног колофона, не зна поуздано које је године објављен, па се обично сматра да је то било непосредно пред његову смрт, 1538/1539. године.[31] Требник (српскословенска реч требник, молитвеник) је богослужбена књига која садржи молитвословље, свештенодејства, песме и каноне за савршавање чинова светих тајни и за друге потребе („треби“). Распоред текстова и служби у требнику успостављен је према природи развоја човекова живота: рођење, крштење, миропомазање, јелеосвештење, покајање, исповедање, брак, смрт, погреб и др.[32]

Најзаступљеније, најобимније и најрепрезентативније издање Божидара Вуковића је *Празнични минеј* (Саборник) чије је штампање започето 11. јуна 1536, а завршено 19. јануара 1538. године, под руководством дечанског јерођакона Мојсија, родом из Будимље. Ово најраскошније опремљено српскословенско ћирилско издање, Вуковић је штампао и у мањем броју библиофилских примерака, на пергаменту, од којих су поједини примерци и колорисани, а познат је и примерак отиснут на плавој хартији.[33] Празнични минеј (антологија, цветослов), настао је као извод из великог минеја. Садржи службе Господњим, Богородичним и већим светитељским празницима. Јеромонах Мојсије из Дечана први је сложио празнични минеј или саборник у који је унео Теодосијеву *Службу св. Симеону* и *Службу св. Сави* и Цамблакову *Службу св. Стефану Дечанском.*[34] Велики минеји су у српском средњовековном духовном животу имали велики значај за развој агилошких схватања, а у области изворне црквене поезије извршили су утицај на схватање о композицији, суштини и стилском облику службе.

Све књиге које је Вуковић штампао имају за садржину текстове најуже црквене литературе, прастаре, одавно преведене и дугом традицијом освештане. Штампајући у туђој земљи за свој народ књиге "душеспасније" и "многонарочитије", Божидар Вуковић је истицао да њима жели да буде хришћанима на корист. Неуморно је стога у њиховим предговорима и поговорима, понављао констатацију о оскудици и уништењу српских књига по манастирима и црквама, опустошеним од "иноверних". За те опустошене храмове, "јаже бити к просвештенију и свјетлости светих црквих", он је издавао "всака писанија црковнаја велицијеми словеси". Али је имао у виду и друге потребнике: оне који путују и којима је удобније да собом носе књиге мањег обима и ситнијим слогом штампане ("и другије књиги списах пом'ншими словеси иже в пут ходештим удоб носима бивајут").[35]

Божидар Вуковић био је иницијатор и творац издавачке политике, а за конкретна штампарска и дрворезачка, дакле, уметничка остварења, његове књиге имају да захвале читавом једном низу мајстора који су радили по његовом "повеленију". Неки од њих су морали имати изузетног удела у томе, чим су стављали и своја имена у предговоре или поговоре. Један од њих је "окајанејши и мн'ши в иноцех јер'монах

30 Исто, 222.
31 Лазић 2015, 170.
32 Трифуновић 1990, 350.
33 У Вуковићевом *Празничном минеју* постоји велики број илустрација израђених ксилографском техником. Међу илустрацијама изведеним у традицији источнохришћанске иконографије, извесне националне особености показују представе утемељивача српске државе и цркве, Светог Симеона и Светог Саве, као и композиција на којој Свети Никола Христу приводи Стефана Дечанског. Ова композиција је убрзо постала иконографски предложак како за израду монументалног зидног сликарства, тако и за богослужбене предмете и дела примењене уметности. (Лазић 2015, 170-171).
34 Трифуновић 1990, 153-154.
35 Пантић 1990

Пахомије от Црније Гори от Реки", који је са њим радио 1519, и 1520, штампајући *Служабник* и *Псалтир с последованьем*. После се око *Молитвеника* из 1536, и *Минеја* из 1538, "трудио... јеромонах Мојси от сербскије земљи отчством же от мјеста нарицаемаго Будимља". Најпосле су му *Октоих петогласник* реализовали "свештеници Теодосије и Генадије параеклисари монастира светаго Сави српскаго иже јес в Милешево отч'ством же от мјеста Пријепоља".[36]

Своје дубоко родољубље Божидар Вуковић је посведочио и на један сасвим нарочит начин. Још 1520. године он је говорио, у поговору свога *Молитвеника,* а кад му се смрт сасвим приближила истицао је нарочито, у предговору *Минеја* из 1538, да жели да штампарију ("сије типаре") изнесе "в своје от'чство", не би ли се тамо нашао неко да се, после њега, "потруди ради божств'них црквах да исплни колико буде воља божја недостатчство светих книг".[37] Идеја о патриотизму као основном мотиву који је подстакао Вуковића да оснује штампарију у Венецији уобличена је под окриљем ране историографије XIX столећа, која се знатним делом развијала изван научних оквира. У њој су Вуковићева личност и његова издавачка делатност тумачене претежно са становишта тадашњих актуелних идеја историзма које су у први план истицале национални концепт патриотизма.[38] Свакако најзначајнији допринос на том пољу пружа књига Дејана Медаковића *Графика српских штампаних књига XV–XVII века*.[39] Разматрајући карактер старих српских штампарија, Медаковић у њој наводи да су Вуковићеви мотиви за оснивање штампарије у Венецији били слични Црнојевићевим, те у први план истиче побожност и љубав према отаџбини. Позивајући се на предговоре и поговоре Вуковићевих штампаних издања, у којима су претежно наведени религиозни и патриотски мотиви, Медаковић закључује како Вуковић штампарију „првобитно оснива готово као своју задужбину, иако постепено она добија све одређенији трговачки карактер“.[40]

---

36 *XVI vek: Doba humanizma i renesanse* -https://www.rastko.rs/rastko-cg/umjetnost/mpantic-xvi-xviii/xvi.html

37 Да је та Вуковићева намера остварена, била би то друга штампарија на тлу Црне Горе, после оне Ђурђа Црнојевића. Колико је Вуковић озбиљно носио у себи ову мисао види се најбоље из прве редакције његовог тестамента. У том тестаменту, писаном 5. фебруара 1534, (1533. по млетачком рачунању), он је остављао "манастирима на језеру Скадра, све оне књиге руком писане и све калупе за штампање, и ону опрему која се нађе за поменуту штампу, оловне форме и интаљиране фигуре (дрворезе) и све што буде.. ." Из неких својих разлога, касније је ту мисао напустио и штампарију је, по његовој смрти, заједно с осталим добрима, наследио његов син Вићентије Вуковић, који ће и сам, на известан начин, ући у историју српске књиге као њен издавач и штампар.

38 Такав развој наговештен је већ у предговору књиге *Етика или философія наравоучителна по системи г. професора Соави Доситеја Обрадовића,* где се Вуковић први пут помиње као штампар и издавач српских ћирилских књига. Тим поменом, након вишевековног колективног заборава, Доситеј поново уводи личност Божидара Вуковића у историјско памћење и у складу са идејама о националној обнови, његов издавачки ангажман првенствено сагледава као патриотски подухват: „Нек учини љубов наша чудо и нека воздвигне из гроба заборављења благо име Божидара Подгоричанина. Који при паденију последње славе српске, то јест Херцеговине даде од свога имјенија у Млетци содјелати штампу, и различне церковне штампати књиге: И тако с крепким својим благодјетелним раменом подупре и сачува од паденија како благочестије тако и име рода свога. Устани! О устани! И обнови се и процветај пре драго име Божидару! Благоверност потомка твоји неће оставити име твоје истљенију. Радуј се благодјетељна, отеческа, блага душо! Ти ниси умерла: Зашто има и сад Божидаровића, који по стопам твојим ступати желе“. Божидар значи Теодор. (Лазић 2013, 52).

39 Лазић 2013, 54.

40 Медаковић 1958, 30.

Поред земаљске отаџбине, постојала је и идеја о оној небеској, смештеној у више сфере – ка њој је тежио највећи део европске популације који је индивидуални и колективни идентитет изводио из хришћанске вере. Стога је крајњи циљ сваког истинског хришћанина било достизање небеске патрије (patria paradisi), при чему су се морале избећи опасности и препреке што стоје на путу ка њој у овоземаљском животу. Управо на тим идејним основама треба сагледавати и Вуковићев став према патриотизму, који се у највећој мери исказивао у љубави према завичају и привржености православној вери.[41] О тим патриотским мотивима он најопширније говори у предговору *Празничног минеја*: „Међу народима много је војни, и велико је сатирање хришћана од Исмаилићана, због наших грехова. Стога и би наше кашњење у западној земљи италијанској, у великој јереси римској. Не могавши остати у својој отаџбини, због великог исмаилићанског злостављања, као што и раније рекох у другим књигама које сам одштампао, (одлучих) да однесем ову штампарију у своју отаџбину. Због тога молим Господа Бога и Његову Пречисту Матер да ми помогну да завршим посао, и потом, ако буде Божија воља, мислим да ову штампарију однесем у своју отаџбину, еда би кога Бог, после моје смрти, изволео изабрати да се стара о божанским црквама, да би надокнадио, уколико буде Божија воља, недостатак светих књига, чији су број смањили јеретички народи“.[42] Вуковић се, осим побожним животом и поштовањем свих хришћанских начела, остваривао и путем ктиторског и приложничког чина као материјалних залога за спасење душе и задобијање вечног живота након Другог Христовог доласка. Дарови прилагани манастиру или цркви били су упућени Богу као залог вечног спасења, а могли су бити велики, што је подразумевало подизање или обнову храма, или мањи, у виду разних врста новчаних и материјалних прилога.[43]

Публиковање богослужбених књига, „душекорисних“ и „душеспасних“, Божидара Вуковића, „грешног и последњег међу људима“, сматрано је чином доброчинства јер је њима ширена реч и преношена слава Божија или како је наведено у предговору Празничног минеја, оне су штампане „у славу Божију, а на похвалу свим светим, и хришћанима на корист“.[44] Вуковић се, као аутор предговора и поговора, обраћа читаоцима и појцима с молбом да исправе грешке и да га благослове како би се сви удостојили „строгог и праведног судије: Молим зато све оце и браћу, чатце или појце, или преписиваче, ако буде што погрешено у овим књигама, исправите, љубави ради Христове, и мене грешног Божидара, који сам се трудио о овоме, усрдно благословите, јер као што пише: ’Молитва праведнога спасиће грешнога’, да заједно задобијемо милост овде, и тамо, и озаримо се сви светлошћу, славећи Оца и Сина и Светога Духа, сада и увек, и у векове векова. Амин.“[45] У поговору *Октоиха петогласника,* истичући значај богослужбених састава који нису били само у функцији прослављања Господа, већ су сагледавани и као средство за очишћење од грехова и спасење душе, Вуковић каже:

„По божанском провиђењу, силаском Светога Духа, речено би, дакле, оним божанственим мужевима, Јовану Дамаскину, Козми и Јосифу да нам предаје ову душеспасну књигу, звану Октоих, којом нам огласише да прослављамо песмама Свевишњег, прослављаног у трисунчаном Божанству. (Овом) књигом обогатисмо се: (Она је) учитељ покајања, у Богу примирење, и потреба (после) сваког греха и путоказ ка божанским стазама онима који долазе са вером и искреном љубављу…“[46]

41 Лазић 2013, 56.
42 Исто, 61.
43 Исто, 63.
44 Исто, 65.
45 Исто, 66.
46 Исто, 67.

Српско штампарство крајем 15, у 16. веку, један је у низу доказа виталности српског народа који се иако поробљен и понижен, духовно обнавља и учвршћује активношћу у манастирима. У Србији и осталим крајевима под Турцима писана реч се једва осетно развија тако што се у манастирима штампају црквене књиге. Богослужбени карактер тог штампарства је вредност по којој се оно разликује од оновременог европског штампарства. Чињеница је да је то штампарство постојало и да га је Пећка Патријаршија прихватила. Па ипак, у другој половини 16. века долази до престанка рада тих штампарија.

Штампање светих књига које су биле у служби очувања хришћанске вере и пружања отпора исламизацији, може се схватити као задужбинарски и патриотски чин, али првенствено као отелотворење речи Божије и откривење божанске мудрости. За византијске богослове дар речи је у истом рангу с даром мудрости. Похвала речи је распрострањен реторички метод код византијских мислилаца, писаца и историчара. Григорије Назијанин је непрестано, и у прози и у стиховима, прослављао божанствени дар речи који је дат човеку, сматрао да управо овај дар представља смисао људског живота. Речи просветљују ум и осветљавају нам пут до Бога, каже Григорије Богослов. И зато црквени оци не посматрају реч само као дар Божији већ истовремено и као *дар Богу:* „Речју, ум кроз чула користи сву творевину и све светописамске речи као какве степенице, којима се пење од чулног ка умном, од последица ка узроку и од образа и слика ка првообразу и ономе што се изображава, будући да су, по Дионисију Аеропагиту, ‘образи и слике видљиве ствари онога што се не види, чулне ствари онога што је умно, и издељене и мноштвене представе онога што је неиздељено и јединствено, а стварању свега тога појавног претходило је невидљиво стварање Божије“.[47]

Уметност речи у богослужбеним књигама превасходно је уметност функције, али не само функције култа, евангелизације или црквеног живота. Функционалност штампаних Вуковићевих издања се не исцрпљује у простој служби реалном циљу или задатку материјалне стварности: функција је у духовном доживљају стварности, у богаћењу Речју. То је умни, духовни доживљај света, дочаравање духовног подтекста речи који може бити морално-дидактичке природе или потпуна метаноја личности. Заслуга је Божидара Вуковића његов упорни рад на подизању свести и савести посленика просвећивања српског народа и скретање пажње на свете књиге, а кроз речи – Љубав Неба, „путоказ ка Божанским стазама” и живот у Христу „што исто добро мисли у свима људима: иста мисао и светлост иста (XXII).[48] Да по речима Вуковића прослављамо песмама Свевишњег, прослављаног у трисунчаном Божанству, јер – „Бог нам је уточиште и сила, помоћник, који се у невољама брзо налази“ (Псалам 45, 1).

Литература

Асунто, Р. (1975). *Теорија о лепом у средњем веку,* Београд: СКЗ.

Бичков, В. В. (2012). *Кратка историја визнатијске естетике,* Београд: Службени гласник.

Богдановић, Д. (1991). *Историја старе српске књижевности,* Београд: СКЗ.

Богдановић, Д. (1997). Богдановић, *Стара српска библиотека*, Студије из српске средњовековне књижевности, Београд, 5–79.

47 Свети Никодим Светогорац 2008, 51.

48 Владика Николај 2005, 32.

Богдановић, Д. (1997). *Суштина просвећености у култури средњовековне Србије*, Студије из српске средњовековне књижевности, Београд, 89–97.

Божанствене Литургије, (1978), превео Архимандрит др Јустин Поповић, Београд. Бужињска, А. Марковски, М. П. (2009). *Књижевне теорије XX века,* Београд: Службени гласник.

Велимировић, Н. (2005). *Молитве на језеру,* Ваљево: Манастир Лелић.

Вишенски, Св. Т. (2001). *Пут ка спасењу,* Цетиње: Светигора.

Гумеров, П. (2010). *Света Тајна причешћа,* Бања Лука: Епархија бихаћко-петровачка, Манастир Клисина.

Каливурси, Св. Н. (2008). *Књига духовних савета,* Нови Сад: Артпринт, Београд.

Лазић, М. (2013). *Између патриотизма, побожности и трговине*: *мотиви издавачке делатности Божидара Вуковића*, Археографски прилози 35, 49–101, Београд: Народна библиотека Србије.

Лазић, А. М. (2015). *Збирка старих штампаних књига Народне библиотеке Србије: Обнова и развој након 1941. године*, Археографски прилози 37, 157-216, Београд: Народна библиотека Србије.

Медаковић, Д. (1958). *Графика српских штам паних књига XV–XVII века,* Београд: Научно дело.

Милосављевић, П. (2000). *Методологија проучавања књижевности,* Београд: Требник.

Сергијев, Св. Ј. (2011). *У свету молитве,* Превлака: Манастир Светог Архангела Михаила.

Старчевић, В. (2011). *Старо српско књижарство,* Београд: Службени гласник.

Трифуновић, Ђ. (1990). *Азбучник српских средњевековних књижевних појмова,* Београд: Нолит.

Хрвањанин, Р. (2015). *Утицај Литургијара Божидара Вуковића из 1519. године на штампање Виленског служебника из 1583. године,* Црквене студије, година XII, број 12, 123-137, Ниш: Центар за црквене студије, Међународни центар за православне студије, Универзитет у Нишу, Центар за византијско-словенске студије.

Пантић, М. (1990). *Књижевност на тлу Црне Горе и Боке Которске од XVI до XVIII века,* Београд: СКЗ.

XVI vek: Doba humanizma i renesanse - Projekat Rastko, https://www.rastko.rs/rastko-cg/umjetnost/mpantic-xvi-xviii/xvi.html

Св. Теофан Затворник (2001). *Пут ка спасењу,* Цетиње: Светигора.

Св. Јован Кронштатски (2011). *У свету молитве,* Превлака: Манастир Светог Архангела Михаила.

Св. Никодим Светогорац (2008). *Књига духовних савета,* Нови Сад: Артпринт, Београд.

Синдик, Н. Р. (1986). *Књижевне одлике предговора и поговора у издањима Божидара Вуковића,* Штампарска и књижевна дјелатност Божидара Вуковића Подгоричанина, Титоград, 117–130.

Фин, М. (2012). *Венеција и српска књига,* Глас библиотеке 19, Чачак: Градска библиотека „Владислав Петковић Дис“, стр. 79-100.

Сладжана Алексич

ИСКУССТВО СЛОВА ПЕЧАТНЫХ КНИГ БОЖИДАРА ВУКОВИЧА

Кроме типографий, работавших в Сербии и Черногории, с XVI столетия книги для сербов печатаются и в Венеции. Значительная часть церковнославянских книг сербского извода включает издания опубликованные в Венеции, среди которых наиболее многочисленными являются венецианские издания печатных книг Божидара Вуковича и его сына Виченцо, самых значительных издателей данных книг в XVI веке. В работе рассматривается искусство слова богослужебных книг в изданиях Божидара Вуковича, созерцавшего их влияние в формировании и сохранении культурной самобытности сербского народа.